

Jogi melléklet

Külgazdaság, LVII. évf., 2013. május–június (43–69. o.)

Az európai integráció újabb állomása: egységesülő európai nemzetközi (kollíziós) családjog

CZIGLER DEZSŐ TAMÁS – RAFFAI KATALIN

*Az Európai Unióban az elmúlt években több olyan jogszabály is elfogadásra került, amely családjogi kérdésekkel foglalkozik. E normák megalkotására a belső piac logikája miatt, az uniós polgárok szabad mozgásának biztosítása végett volt szükség. A szabad mozgás folyományaképpen rendezni kellett számos kérdést, így például, hogy a házasság felbontására milyen jogot alkalmazzanak, vagy a tartásdíjakat milyen keretek között kelljen fizetni. E szabályok nemzetközi magánjogi (más néven: nemzetközi kollíziós) normák, azaz azt határozzák meg, milyen eljárási rendben kell végrehajtani és végrehajtatni a tagállami anyagi jogi családjogi szabályokat, illetve részletesen leírják, mely állam jogát alapul véve kell eljárni. Az írás kimondottan az alkalmazandó jog megállapításával foglalkozik, ám röviden kitér az anyagi jogi háttérszabályokra is.**

Journal of Economic Literature (JEL) kód: K33 – International Law, K4 – Legal Procedure, the Legal System, and Illegal Behavior.

* A tanulmány az OTKA 76488 sz. „A Lisszaboni Szerződés hatása a magyar jogrendszerre” kutatás keretei között készült.

Dr. Czigler Dezső Tamás, PhD, tudományos munkatárs, MTA TK Jogtudományi Intézete.
E-mail cím: tczigler@jog.mta.hu

Dr. Raffai Katalin, PhD, egyetemi docens, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Nemzetközi Magánjogi Tanszék. E-mail cím: raffai.katalin@jak.ppke.hu

1. Bevezetés

Ha visszatekintünk az Európai Gazdasági Közösség kezdeti éveire, láthatjuk, hogy az alapítók kezdeményezése a második világháborút követő kedvező történelmi légkört kihasználva egy addig elképzelhetetlen és ismeretlen új gazdasági minőség megteremtésére irányult, amely saját intézményi rendszerrel megszervezett és a tagállamokat egy közös belső piac köré tömörítő regionális szintű integráció létrehozását eredményezte. Az Európai Unió eszmeiségét és történetét számos műben részletesen feldolgozták,¹ jelen írásban ezeket a folyamatokat csak a témánk kibontakoztatásához szükséges mértékig kívánjuk érinteni. Eredetileg az együttműködés kizárólag gazdasági célokra irányult, de az elmúlt évtizedek átalakítási folyamatai egyben folyamatos megújulást is jelentettek, mely lassan átszövi a társadalmi együttműködés minden területét. Ennek a társadalmi együttműködésnek egyik legfontosabb eleme az egységes, minden tagállamra kiterjedő jogi háttér megteremtése. Annak ellenére, hogy ennek az „ideális” állapotnak az elérése még a jövő homályába vesz, óhatatlanul vannak már eredmények az egységes jogszabályok megalkotása terén, egyre jobban háttérbe szorítva a nemzeti jogrendszerek különbözőségéből fakadó töredezettséget. „A jog az uniós együttműködés vivőanyaga”² – írja Blutman László, hiszen az egységes célok, legyenek azok gazdaságiak vagy társadalmiak, csak egységes jogi keretek között valósíthatók meg.

A belső közös piac kialakítása a gazdasági-kereskedelmi akadályok lebontásával kezdődött. A római szerződés (1957) lefektette egy nagyon szoros, a vámuniónál is szorosabb tagállami együttműködés alapjait az Európai Gazdasági Közösségen belül, mely nemcsak az egymás közötti kereskedelmi vámok lebontását, az összehangolt egységes külső vámpolitikát célozta, hanem távlatilag egy közös piac kialakítását is, vagyis egy olyan magas szintű gazdasági együttműködést, mely a kereskedelmet akadályozó gazdasági korlátok lebontása mellett más gazdasági tényezők összehangolt együttműködését is biztosítja, az ún. négy piaci szabadságát: az áruk, a személyek, a szolgáltatások és a tőke szabad mozgását. A közös piac megvalósi-

¹ Lásd: néhányat a magyar nyelvűek közül: *Szabó–Láncos–Gyenyey* [2012]: Az Európai Unió jogi fundamentumai. Szent István Társulat, Budapest; *Dienes–Erdős–Király–Martonyi–Somssich–Szabados* [2010]; *Várnay–Papp* [2010]; *Kecskés* [2003].

² *Blutman* [2010], 27. o.

tása után az Egységes Európai Okmány³ bevezette a belső (vagy egységes)⁴ piac fogalmát, melynek célja az volt, hogy új lendületet adjon az európai integrációnak. A célkitűzés egy magasabb szintű integráció megvalósítására vonatkozott, melynek előfeltétele az alapszabadságok fizikai, technikai és nem utolsósorban jogi akadályainak teljes lebontása. Módosította az európai intézmények működési szabályait, bővítette a közösségi jogköröket. Annak ellenére, hogy az integrációs folyamatok korántsem tekinthetők minden területen teljesnek, alapvetően egyet kell értenünk az Európai Unió hivatalos portáljának⁵ megállapításával, miszerint az uniónak az egységes piac megteremtése az egyik legnagyobb vívmánya. Az elmúlt évtizedeket alapvetően a négy alapszabadság szabad áramlását biztosító uniós jogszabályok alkotása, valamint az Európai Bíróság ezzel összefüggő joggyakorlata fémjelezte.

Tanulmányunkban nem kívánjuk bemutatni az összes módosító szerződést és eredményeit, csak azokat szeretnénk itt röviden említeni, melyek lehetővé tették, hogy a belső piac célkitűzésének alárendelve átalakításra kerüljön a bel- és igazságügyi együttműködés (amszterdami szerződés), majd később a lisszaboni szerződés újításainak megfelelően lehetővé tette, hogy a belső piaci elvek, az eredeti gazdasági jogviszonyok szabályozásától más jogviszonyok uniós szintű szabályozása felé vegyenek irányt.

Az európai integráció napjainkban a gazdaságinál jóval szélesebb területet ölel fel, amelyhez a megfelelő alapot ugyan a belső piac megteremtése jelentette, de mára már jócskán túlnőtt rajta, további lehetőségeket kínálva a belső piac további kiteljesedésére, illetve egy új politikai unió megteremtésére, amely olyan összetett integrációs törekvések megvalósítását célozza, mint például a szociális védelem vagy a társadalmi kohézió és szolidaritás.

Ezt a szemléletváltást mi sem bizonyítja jobban, mint megnevezése változásai: a kezdeti Európai Gazdasági Közösségektől az Európai Közösségen át Európai Unióvá változott.⁶

³ Lásd: http://europa.eu/legislation_summaries/institutional_affairs/treaties/treaties_singleact_hu.htm (2013. 05. 08.) Az egységes piac 1993. január 1-jétől váltotta a közös piacot. Megnyitotta az utat a politikai integráció és a gazdasági monetáris unió előtt, valamint az Európai Unióról szóló későbbi szerződésmódosítások előtt.

⁴ A közösségi dokumentumokban a belső egységes vagy egyetlen piac fogalmak használata váltakozik, mintegy szinonimaként.

⁵ Lásd: http://europa.eu/pol/singl/index_hu.htm (2013. 05. 08.)

⁶ *Dienes–Erdős–Király–Martonyi–Somssich–Szabados* [2010], 15. o.

Ha az olvasóban kérdésként merülne fel, milyen felhatalmazás alapján alkothat az unió családjogi szabályokat, akkor a válasz természetesen az, hogy általános felhatalmazása az anyagi családjogi szabályok egységesítésére nincsen. Az alkalmazandó joggal, illetve nemzetközi eljárásjoggal kapcsolatos szabályokat viszont egységesítheti. Korábban ezen egységesítéshez a belső piachoz való kötődés kellett,⁷ az EK Sz. 65. cikke szerint az igazságügyi együttműködés célja a belső piac megfelelő működésének a biztosítása volt. Az EUM Sz. 81. cikke csupán a „különösen, ha ez a belső piac megfelelő működéséhez szükséges” fordulatot használja. A családjogi szabályok meghozatalához ugyanakkor a Tanácsban továbbra is egyhangúság szükséges [lásd az EUM Sz. 81. cikk (3) bekezdését]. A hasonló szabályokat rendkívüli (korábban: konzultációs) eljárásban fogadják el; az Európai Parlamentnek e téren csupán véleményezési jogköre van.

Noha a jogalap megvan, hiányérzetünk a közösségi hatáskör tekintetében mégis maradhat: elvileg az uniós jogalkotásnak meg kellene felelni a szubszidiaritás, illetve a proporcionalitás elvének. Előbbi elv szerint az unió csak akkor hozhat jogszabályt, ha a kérdés rendezése tagállami szinten nem lehetséges. Utóbbi elv alapján az unió beavatkozásának arányosnak kell lennie: az uniós jogalkotás nem terjeszkedhet tovább a szükséges mértéken. Ugyanakkor a bizottság álláspontja szerint a házasságok felbontására alkalmazandó jogra egyértelműen megvan az uniós hatáskör, mivel a belső piac működését a tagállami megoldások diverzitása zavarja.⁸

Tanulmányunk arra irányul, hogy a fent említett a jogpolitikai célokkal összhangban az Európai Unióban az elmúlt években milyen jogszabályok készültek, amelyek a nemzetközi kollíziós családjoggal foglalkoznak. Hangsúlyozandó, hogy ezek a szabályok egyrészt a tág értelemben vett nemzetközi magánjogi normák körébe esnek, tehát egyrészt joghatósági és némileg eljárásjogi kérdéseket taglálnak, másrészt kollíziósjogi szabályok, azaz azt határoznák meg, hogy mely állam jogát kell alkalmazni ezekben a nemzetközi magánjogi jogviszonyokban. Az e területen megalkotott uniós jogszabályokról kívánunk áttekintést nyújtani, valamint felmérni azt, hogy a jogegységesítése hol tart éppen.

A család- és öröklési jog területét érintő másodlagos jogforrások (rendeletek):

– a Tanács 2201/2003/EK rendelete (2003. november 27.) a házassági ügyekben és a szülői felelősségre vonatkozó eljárásokban a joghatóságról, valamint a határoza-

⁷ *Wagner* [2004], 119–153. o.

⁸ *Fiorini* [2008], 182–186. o.

tok elismeréséről és végrehajtásáról, illetve az 1347/2000/EK rendelet hatályon kívül helyezéséről (Brüsszel IIa),⁹

– a Tanács 4/2009/EK rendelete (2008. december 18.) a tartással kapcsolatos ügyekben a joghatóságról, az alkalmazandó jogról, a határozatok elismeréséről és végrehajtásáról, valamint az e területen folytatott együttműködésről,

– a Tanács 1259/2010/EU rendelete (2010. december 20.) a házasság felbontására és a különválásra alkalmazandó jog területén létrehozandó megerősített együttműködés végrehajtásáról,

– az Európai Parlament és a Tanács 650/2012/EU rendelete (2012. július 4.) az öröklési ügyekre irányadó joghatóságról, az alkalmazandó jogról, az öröklési ügyekben hozott határozatok elismeréséről és végrehajtásáról, az öröklési ügyekben kiállított közokiratok elfogadásáról és végrehajtásáról, valamint az európai öröklési bizonyítvány bevezetéséről.¹⁰

2. A tartási kötelezettségekre alkalmazandó jog meghatározása

2.1. A jogi háttérről

A tartási kötelezettségekre alkalmazandó jogra, azaz arra a kérdésre, hogy a házastárs, volt házastárs, illetve gyermek tartására nézve melyik állam jogát kell alkalmazni, nemzetközi szinten már több egyezmény is született. Ezek közül a legjelentősebb a Hágai Nemzetközi Magánjogi Konferencia két egyezménye:

– a gyermektartási kötelezettségekre alkalmazandó jogot meghatározó 1956-os egyezmény,¹¹

– a tartási kötelezettségekre alkalmazandó jogot meghatározó 1973-as egyezmény.¹²

⁹ A Brüsszel IIa rendeletről számos kommentár, szakkönyv áll rendelkezésre, ezért jelen írásban nem kívánunk foglalkozni vele.

¹⁰ Az európai öröklési joggal jelen keretek között szintén nem foglalkozunk, elemzése egy külön tanulmány tárgya lenne.

¹¹ Convention of 24 October 1956 on the law applicable to maintenance obligations towards children. Elérhető: http://www.hcch.net/index_en.php?act=conventions.status&cid=37 (2010. május 26.)

¹² Convention of 2 October 1973 on the Recognition and Enforcement of Decisions Relating to Maintenance Obligations. Lásd: http://www.hcch.net/index_en.php?act=conventions.status&cid=85 (2013. május 26.)

A két egyezmény valamelyike szinte az összes uniós tagállamban hatályban van, Magyarország ugyanakkor – ellenben például ugyanezen nemzetközi szervezet a tartással kapcsolatos határozatok elismerésére és végrehajtására vonatkozó egyik egyezményével¹³ – egyikhez sem csatlakozott.

Ennek megfelelően megállapíthatjuk, hogy a tartásra alkalmazandó kollíziós szabályok az unióban nem voltak korábban sem olyan diverzek, mint például a házasság felbontásának szabályai. Ez a tény persze nem jelenti azt, hogy az anyagi szabályok terén ne lennének jelentős eltérések.

Az unióban a tartásra alkalmazandó jogra sokáig nem létezett egységes uniós szabály. Az a kérdés ugyanakkor, hogy tartási ügyekben (nemcsak gyermek, hanem pl. volt házastárs tartása kérdésében is) mely bíróság rendelkezik joghatósággal, illetve a külföldi bírósági határozatot hogyan ismerjék el és hajtsák végre, már szabályozott volt. E területre ugyanis furcsa módon a polgári és kereskedelmi ügyekben a joghatóságot, illetve a határozatok elismerését és végrehajtását szabályozó Brüsszel I. rendelet¹⁴ tartalmazott szabályokat. A határozatok gördülékenyebb „szabad áramlásának” elérése érdekében ugyanakkor felmerült annak az igénye, hogy önálló rendeletben szabályozzák az alábbi kérdéseket:

- a tartási kötelezettségekre alkalmazandó jog meghatározását,
- a tartási kötelezettségek tekintetében a joghatóság megállapítására vonatkozó (immáron teljesen elkülönülő) szabályokat,
- a határozatok elismerésére és végrehajtására vonatkozó (önálló) szabályokat,
- számos egyéb, nagy jelentőséggel rendelkező kiegészítő eljárási szabályt.

A munkák során 2005-re elkészítettek egy rendeletjavaslatot („*Tartással kapcsolatos javaslat*”).¹⁵ Utóbbi javaslat az alkalmazandó jogra vonatkozóan önálló szabályokat tartalmazott volna.¹⁶ Ezzel egy időben viszont megindult a Hágai Nemzetközi Magánjogi Konferencián belül is a jogalkotás a létező tartási szabályok felülvizsgálatáról. A munka eredményeképpen két nemzetközi egyezmény is elfogadásra került:

¹³ A gyermektartási kötelezettség tárgyában hozott határozatok elismeréséről és végrehajtásáról szóló 1958. évi hágai egyezmény (Magyarországon kihirdette: 1965. évi 7. tvr.)

¹⁴ A Tanács 44/2001/EK rendelete (2000. december 22.) a polgári és kereskedelmi ügyekben a joghatóságról, valamint a határozatok elismeréséről és végrehajtásáról. HL L 12., 2001.01.16., 1. o.

¹⁵ Javaslat - A Tanács rendelete a tartással kapcsolatos ügyekben a joghatóságról, az alkalmazandó jogról, a határozatok elismeréséről és végrehajtásáról, valamint az e területen folytatott együttműködésről. COM (2005) 649 végleges.

¹⁶ Lásd: a javaslat 13–15. cikkét.

– a tartásra irányuló határozatok tekintetében a határozatok elismerését és végrehajtását szabályozó 2007-es egyezmény (*Hágai Egyezmény*),¹⁷ illetve

– az egyezményhez csatolt önálló jegyzőkönyv (*Hágai Jegyzőkönyv*), mely a tartási kötelezettségekre alkalmazandó jogról szól.¹⁸

– Ezek közül a Hágai Egyezmény jórészt eljárási szabályokat tartalmaz: tematikáját tekintve a központban a határozatok elismerése és végrehajtása áll, és ebből kiindulva szabályoz számtalan, a tartásdíjak megfizetésével kapcsolatos eljárásjogi kérdést. Az irányítást ugyanakkor nem veszi át az egyéb regionális jogszabályoktól, csupán kiegészítő szabályokat állapít meg.¹⁹ Ehhez képest a Hágai Jegyzőkönyv – amely nevével ellentétben tulajdonképpen egy másik egyezmény – szabályozza a tartási kötelezettségekre alkalmazandó jog meghatározását.

Az unió – amellet, hogy 2007-ben csatlakozott a Hágai Nemzetközi Magánjogi Konferenciához – ezen szabályok mellett 2009-ben elfogadta a tartásra vonatkozó rendeletet; ez lett a Tanács tartással kapcsolatos ügyekben a joghatóságról, az alkalmazandó jogról, a határozatok elismeréséről és végrehajtásáról, valamint az e területen folytatott együttműködésről szóló 4/2009/EK rendelet.²⁰ Utóbbi rendeletet – miután kollíziós jellegű szabályról van szó – a szakirodalom Róma VI. rendeletnek, illetve Róma III-3 rendeletnek is szokta hívni (Róma VI.). Érdekeség, hogy a Brüsszel I. rendelettel szemben, immáron konzultációs eljárásban, egyhangúan fogadták el. A tartási kötelezettséget tehát már nem egyszerűbb mechanizmusú „polgári-kereskedelmi” ügyként, hanem családi jogi kérdésként kezelik.

2.2. A jegyzőkönyv és a rendelet viszonya, az időbeli hatály és alkalmazás kérdése

A rendelet megalkotásakor problémaként jelentkezett, hogy a Hágai Jegyzőkönyv is tartalmaz alkalmazandó jogra vonatkozó kollíziós szabályokat. Utóbbi jegyzőkönyvnek ráadásul nagy előnye, hogy Európán kívüli államok is tudnak hoz-

¹⁷ Convention of 23 November 2007 on the International Recovery of Child Support and Other Forms of Family Maintenance. Elérhető: http://www.hcch.net/index_en.php?act=conventions.text&cid=131 (2013. május 31.)

¹⁸ Protocol of 23 November 2007 on the Law Applicable to Maintenance Obligations. Lásd: http://www.hcch.net/index_en.php?act=conventions.text&cid=133 (2013. május. 31.)

¹⁹ *Andrae* [2008], 197–198. o.

²⁰ A Tanács 4/2009/EK rendelete (2008. december 18.) a tartással kapcsolatos ügyekben a joghatóságról, az alkalmazandó jogról, a határozatok elismeréséről és végrehajtásáról, valamint az e területen folytatott együttműködésről. HL L 7., 2009.1.10., 1. o.

zá csatlakozni. Ebből kifolyólag az unió egyrészt csatlakozott a vonatkozó Hágai Jegyzőkönyvhöz (testvérpárjához, az egyezményhez ugyanakkor nem),²¹ másrészt beépített egy az egyezményre utaló szabályt a rendeletbe mely szerint a tartási kötelezettségre vonatkozó jogot a Hágai Jegyzőkönyvvel összhangban kell meghatározni azokban a tagállamokban, amelyekben ez a nemzetközi norma kötelező erővel bír.²² E sajátos megoldás oka, hogy az Egyesült Királyság a rendelettervezet szövegezése alatt kijelentette, hogy csak akkor csatlakozik az új jogi instrumentumhoz, ha az nem tartalmaz az alkalmazandó jogra vonatkozó szabályokat.²³

Vékás²⁴ álláspontja szerint ezzel a megoldással kívánták elkerülni a tartási viszonyokra irányadó jog meghatározásának a felesleges megkettőzését.

Annak ellenére, hogy a Hágai Jegyzőkönyv még nem hatályos, a Róma VI. rendelet 2011. június 8-a óta hatályban van, és az alkalmazandó jogot a jegyzőkönyv szabályai szerint kell meghatározni. A cél elérése érdekében az Európai Unió maga csatlakozott a Hágai Jegyzőkönyvhöz, így az a polgári és igazságügyi területeken együttműködő tagállamokban (Magyarországon is) automatikusan alkalmazásra kerül. A rendelet tárgyi hatálya kiterjed valamennyi családjogi és rokonsági tartási jogviszonyra.

2.3. A jegyzőkönyv és rendelet területi és tárgyi hatálya

A rendelet, illetve Európai Uniónak a Hágai Jegyzőkönyvhöz való csatlakozása nem vonatkozik Dániára, amely nem vesz részt a bel- és igazságügyi együttműködésben. Az Egyesült Királyság és Írország ugyanakkor csatlakozott. Írország már a rendelet megalkotásában, valamint a jegyzőkönyv elfogadásában is részt vett,²⁵ míg az Egyesült Királyság utólag jelentette be szándékát, hogy alkalmazni kívánja a Há-

²¹ 2009/941/EK: A Tanács határozata (2009. november 30.) a tartási kötelezettségekre alkalmazandó jogról szóló, 2007. november 23-i hágai jegyzőkönyvnek az Európai Közösség általi megkötéséről. HL L 331., 2009.12.16., 17. o.

²² „15. cikk: A tartási kötelezettségekre alkalmazandó jogot a 2007. november 23-án elfogadott, a tartási kötelezettségekre alkalmazandó jogról szóló hágai jegyzőkönyvvel (a továbbiakban: a 2007. évi hágai jegyzőkönyv) összhangban kell meghatározni azokban a tagállamokban, amelyekben ez a jogi eszköz kötelező erővel bír”.

²³ Lásd: *Wopera* [2010], 14–15. o.

²⁴ *Vékás* [2010], 412. o.

²⁵ Lásd: A rendelet (46) Preambulum bekezdése, A Tanács határozata a tartási kötelezettségekre alkalmazandó jogról szóló, 2007. november 23-i hágai jegyzőkönyvnek az Európai Közösség általi megkötéséről, (10) Preambulum bekezdés.

gai Jegyzőkönyvet (pontosabban a Tanács azon határozatát, amelyben csatlakozott a jegyzőkönyvhöz).²⁶ Ennek megfelelően Dánia az egyetlen uniós tagállam, amelyben a Hágai Jegyzőkönyv szabályai nem nyernek alkalmazást.

Tárgyi hatályát tekintve a Hágai Jegyzőkönyv az 1973-as egyezményhez hasonlóan az összes tartási jellegű kötelezettségre kiterjed. Ide tartozhat a házastárs tartása, a volt házastárs tartása, a gyermektartás is. Ráadásul a felsorolás példálózó, így elvileg egyéb, jellegükben hasonló viszonyokra is alkalmazni kell.²⁷

Az alkalmazandó jog a jegyzőkönyv 11. cikke értelmében többek között a következő főbb kérdéseket érinti:

- a jogosult tartás iránti jogainak fennállását és terjedelmét, és azt, hogy kivel szemben gyakorolhatja,
- a jogosult mennyiben követelhet visszamenőlegesen tartást
- a tartás összegének kiszámítását,
- azt, hogy ki jogosult eljárást indítani,
- az elévülési időt.

A Hágai Jegyzőkönyv alkalmazása univerzális, tehát attól függetlenül jelöli ki az alkalmazandó jogot, hogy az egy tagállam joga vagy egy harmadik állam joga lenne (2. cikk).

2.4. A jogválasztás hiányában alkalmazandó jog meghatározása

A Hágai Jegyzőkönyvnek az alkalmazandó jog meghatározására irányuló rendszere eltér a Róma rendeletek megoldásaitól. Első körben az objektív kapcsoló elveket határozza meg, majd ezt követően sorolja fel azokat az eseteket, amikor a jogválasztásra sor kerülhet. Ami elsőként szembetűnő, hogy a főszabályként objektív

²⁶ 2009/451/EK tanácsi határozat (2009. június 8.) az Egyesült Királyságnak a tartással kapcsolatos ügyekben a joghatóságról, az alkalmazandó jogról, a határozatok elismeréséről és végrehajtásáról, valamint az e területen folytatott együttműködésről szóló 4/2009/EK tanácsi rendelet elfogadására irányuló szándékáról HL 149., 2009.6.12.

²⁷ Lásd: *Bonomi*: Protocol of 23 November 2007 on the Law Applicable to Maintenance Obligations – Explanatory Report.

Lásd: http://www.hcch.net/index_en.php?act=publications.details&pid=4898&dtid=3 (2013. május 31.)

A jegyzőkönyv 1. cikke szerint

„E jegyzőkönyv meghatározza a családi vagy rokon kapcsolatból, házasságból vagy házassági rokonságból származó tartási kötelezettségekre alkalmazandó jogot, beleértve – a szülők családi állapotától függetlenül – a gyermektartási kötelezettséget.”

kapcsoló elveket határoz meg, ezen belül van egy általános szabály, amely alól vannak kivételek. A felek jogválasztására is lehetőség van, de nem általános jelleggel, az csak a konkrét igényre vonatkozhat.

Az alábbiakban nézzük az objektív kapcsoló elveket.

a) Általános eset: a tartásra jogosult szokásos tartózkodási helyének joga

A 3. cikk (1) szerint általános esetben a tartási kötelezettségekre alkalmazandó jog a jogosult szokásos tartózkodási helye szerinti állam joga. A (2) bekezdés egy ún. mozgó kapcsoló elvre épülő kollíziós szabályt tartalmaz,²⁸ ez azt jelenti, hogy a mindenkori szokásos tartózkodási helyhez kapcsolja a tartási igényt, ha tehát változik az érintett szokásos tartózkodási helye, változik azzal együtt az alkalmazandó jog is.

b) Első kivétel: Szülőtartás, gyermektartás kis- és fiatalkorú személy tartása

A jegyzőkönyv 4. cikke alapján a szülő- és gyermektartásra, valamint a kis- és fiatalkorú személynek nyújtott tartásra (például a gyám általi tartásra) eltérő szabályok vonatkoznak. Ezek szerint, amennyiben a jogosult (az esetek jelentős részében: szülő vagy gyermek) a szokásos tartózkodási helye szerinti állam joga alapján nem kaphatna tartást a kötelezettől (3. cikk), az alkalmazandó jog az eljáró fórum joga.

A (3) bek. szerint, ha a jogosult a kötelezett tartózkodási helye szerinti bírósághoz fordul, akkor az alkalmazandó jog ezen eljáró bíróság joga. Amennyiben e jog alapján a jogosult nem kaphat tartást, akkor a kötelezett szokásos tartózkodási helye szerinti jog lesz az alkalmazandó, írja a magyar nyelvű fordítás. Fel szeretnénk hívni a figyelmet, hogy a jegyzőkönyv általunk ismert magyar szövegverziójában, melyet az EU csatlakozásáról szóló tanácsi határozathoz csatoltak, e helyütt tévesen jogosult helyett kötelezettet írnak.²⁹ A jegyzőkönyv angol szövegének alapul vételével ugyanakkor egyértelművé válik, hogy kinek a jogáról van e helyütt szó: amennyiben a kötelezett szokásos tartózkodási helye szerinti bíróságon/hatóságon indít a jogosult eljárást/pert, és a kötelezett joga alapján nem jogosult tartásdíjra, a jogosult szokásos tartózkodási helye alkalmazandó.

E megoldás abból a szempontból különösen érdekes, mert összekapcsolja az alkalmazandó jog kérdését az eljáró fórum jogával, ami a kontinentális és azon belül

²⁸ *Vékás* [2010], 413.; 424.; 436.; 441. o

²⁹ „...if the creditor has seised the competent authority of the State where the debtor has his habitual residence, the law of the forum shall apply. However, if the creditor is unable, by virtue of this law, to obtain maintenance from the debtor, the law of the State of the habitual residence of the creditor shall apply”.

is a magyar kollíziós jogi gondolkodás számára fölöttébb idegen. Tulajdonképpen a kötelezett választási lehetőségéről van szó, úgy, hogy a kedvezőbb jog kapcsolódóként (*Günstigkeitsprinzip*) alkalmazza. E körben alapvetően a kötelezett szokásos tartózkodási helye jogának választásáról, illetve nem választásáról van szó.

Ha ezen jog alapján sem kaphatna a jogosult tartást, a jegyzőkönyv még egy lehetőséget ad a jogosultnak. E szerint utóbbi esetben a jogosult és a kötelezett közös állampolgársága figyelembevételével kell eljárni. Amennyiben azonban a kötelezett szokásos tartózkodási helyének joga alapján a jogosult nem kaphat tartást a kötelezettől, az alkalmazandó jog a jogosult szokásos tartózkodási helye szerinti állam joga.

c) Második kivétel: A házastársak tartása: a szorosabb kapcsolat kifogása

Amennyiben házastársak, volt házastársak vagy érvénytelenített házasság felei között tartási kötelezettség áll fenn, nem alkalmazható az általános szabály, a jogosult szokásos tartózkodási helye szerinti jog, ha a felek valamelyike kifogásolja azt, hogy egy másik állam, különösen az utolsó közös szokásos tartózkodási helyük szerinti állam joga szorosabban kapcsolódik a házasságukhoz. Ilyen esetben az alkalmazandó jog ennek az államnak a joga.

2.5. Jogválasztás

A felek (a jogosult és a kötelezett) együttesen is megválaszthatják az alkalmazandó jogot. Ehhez feltétel, hogy a jogosult cselekvőképes személy legyen. Amennyiben jogválasztásra a bírósági úton történő igényérvényesítés előtt kerül sor, akkor a megállapodást írásba kell foglalni (egyszerű magánokirat), vagy olyan adathordozón rögzíteni, mellyel a későbbiek során a megállapodás egyértelműen bizonyítható. A jogválasztás korlátozott, a 8. cikk szerint a felek a következő államok jogát választhatják:

- azon állam joga, melynek a jogválasztás idején bármelyik fél az állampolgára,
- azon állam joga, melynek a jogválasztás idején bármelyik fél szokásos tartózkodási helye található,
- vagyoni jogi ügyeikre (leginkább házassági vagyoni jogra) a felek által alkalmazandó jogként kijelölt vagy alkalmazott jog,
- a házasság felbontása vagy a különválás tekintetében a felek által alkalmazandó jogként kijelölt vagy alkalmazott jog.

A kapcsolóelvek tehát az állampolgárság, a szokásos tartózkodási hely, illetve az egyéb jogügylet (vagyonjogi ügylet, válás) joga lehetnek. A harmadik és negyedik esetben a jegyzőkönyv nem a házassági vagyonjog, illetve a válásra alkalmazandó jog terén biztosítja a jogválasztást, hanem csupán a tartás körében. Amennyiben a feleknek egyéb egyezmények, illetve nemzeti szabályok alapján joga van jogot választani, akkor a tartás jogát is ehhez a jogválasztáshoz igazíthatják.

A felek által kijelölt jog nem alkalmazandó, ha az méltánytalan vagy ésszerűtlen következményekkel járna bármelyik félre nézve. Ez alól kivétel, ha a kijelölés időpontjában a felek teljes körű információval rendelkeztek választásuk következményeiről.

Szintén kivételes szabályként, azt a kérdést, hogy a jogosult lemondhat-e tartásra vonatkozó jogáról, a jogosult szokásos tartózkodási helye szerinti állam joga határozza meg. A lemondásra tehát nem terjedhet ki a választott jog hatálya.

A Hágai Jegyzőkönyv kizárja a vissza- és továbbutalást. Fontos még a közrendi klauzula pontosítása,³⁰ mely szerint a jegyzőkönyv által meghatározott jog alkalmazása kizárólag olyan mértékben tagadható meg, amennyiben az alkalmazás hatásai nyilvánvalóan ellentétesek lennének az eljáró bíróság államának közrendjével.

2.6. A magyar szabályozás

A Róma VI. 2011. június 8-tól alkalmazandó, így a Nmjtvr.³¹ szabályai csak az ezt megelőző időszakra vonatkoznak. A tartással összefüggő előkérdés, mint pl. a házasság vagy gyermek-szülő kapcsolat fennállása, házasság érvényessége tekintetében továbbra is a Nmjtvr. az irányadó.

A fentiekkel szemben az Nmjtvr. alapjaiban eltérő szabályozást tartalmazott. Egyrészt a jogválasztásra nem volt lehetőség, másrészt a tartásra alkalmazandó

³⁰ A közrendi klauzula a nemzetközi magánjog speciális jogintézménye. Funkciója, hogy az eljáró bíróság jogrendszerének alapvető (gazdasági, társadalmi, erkölcsi) értékrendjét védje az attól gyökeresen eltérő és ezáltal a hazával összeegyeztethetetlen külföldivel szemben. Ilyen esetben a hazai jogot (*lex fori*) kell alkalmazni. Két típusát különböztetjük meg: anyagi közrend, amikor az egyébként irányadó külföldi jog alkalmazását utasítja el a bíró, és az eljárási (az intézmény alakulása miatt ma már inkább elismerési) közrend, amikor a külföldi bíróság eljárása szenved olyan hibát, mely lehetetlenné teszi a külföldi bírósági határozat elismerését és/vagy végrehajtását.

³¹ Magyarországon a nemzetközi kollíziós magánjog általános belső jogforrása az 1979. évi 14. sz. törvényerejű rendelet a nemzetközi magánjogról (Nmjtvr.)

jogot az egyes tartásfajták között eltérően határozta meg. A házastársi tartásra a házastársak közös személyes jogát kellett alkalmazni, ha a személyes joguk különbözött, az utolsó személyes joguk, ennek hiányában az utolsó közös lakóhelyük joga volt az irányadó. Közös lakóhely irányában az eljáró fórum joga, vagyis a *lex fori* került alkalmazásra.

A gyermektartásra a gyermek személyes joga volt a fő kapcsoló szabály. Érvényesült a kedvezőbb jog elve, magyar állampolgár vagy Magyarországon lakó gyermekkel kapcsolatos gyermektartási kötelezettségre a magyar jogot kellett alkalmazni, ha az a gyermekre nézve kedvezőbb.

A rokontartás szabályai szerint a rokonok egymás irányában fennálló tartozási kötelezettségének feltételeit, mértékét és módját a tartásra jogosult személyes joga szerint kellett elbírálni.

3. A házasság felbontására alkalmazandó jog egységesítése

3.1. A ténybeli és jogi háttérről

Az Európai Unió döntően még mindig gazdasági jellegű közösség. Politikai oldalának erősítése terén a tagállamok együttműködése lassabban és kétes kompromisszumoktól terhelve halad előre. Jól példázza ezt a külpolitikai együttműködés helyzete, az alapjogvédelem hiányosságai, az átfogóbb jogegységesítésnek – például a szerződési jog egységesítésének³² vagy a fogyasztóvédelemnek – az elodázása, illetve az is, hogy gazdasági alapon szabályoz gazdaságtól idegen területeket. Ráadásul a tagállamok számos esetben félnek attól, hogy hatáskörükről bizonyos számukra fontos területeken lemondjanak.

Hasonló terület a családjog is; hiszen az egyes tagállamok családjogi rendszere döntően a nemzeti kultúra és a történelmi fejlődés terméke; e téren jelentősek köztük az eltérések.³³ Ezen okból kifolyólag átfogó, nagy jogegységesítésre eddig nem került sor; az elfogadott nemzetközi egyezmények közül sem lett mindegyik átütően sikeres.³⁴ Az államok közti különbségek szembetűnőek: így például Máltán csak 2011

³² Mátyás [2010], 25–37. o.

³³ Komparatív áttekintésre l. *Eherecht in Europa*. Zerb Verlag, Angelbachtal 2006.

³⁴ Kivétel pl. a gyermekek jogellenes külföldre vitelének polgári jogi vonatkozásairól szóló Hágai Egyezmény (1980).

júliusa óta ismerik el a házasság felbontásának intézményét,³⁵ Írországban legalább négyéves különélést és a házasság végleges és helyrehozhatatlan megromlását követelik meg a válásra irányuló eljárás megindításához,³⁶ Spanyolországban a házasságnak legalább három hónapig kell tartania ahhoz, hogy a házasságot felbontsák,³⁷ míg közismert, hogy Svédországban mennyire gyorsan felbontható a házasság.³⁸ Emellett a házassági vagyoni jog intézményét az angolszász (*common law*) jogrendszerek nem ismerik.³⁹ Görögország egy részén az iszlám házassági jog szabályai is szerepet kaphatnak. Az azonos neműek házasságát bizonyos államokban nem ismerik el házasságnak, így ezekben az államokban fel sem bonthatóak.

A nemzeti rendszerek különbségei annak a fényében különösen érdekesek, hogy a statisztikák szerint az Európai Unióban kötött évi 2,2 millió házasságból 350 000 „nemzetközi” házasság, amelyben az egyik fél más állampolgárságú, mint a másik. Emellett az unióban évente 875 000 válást kezdeményeznek, ebből 170 000 nemzetközi házasság megszüntetésére irányul.⁴⁰ Tény az is, hogy a nemzetközi házasságok felbomlásának valószínűsége még nagyobb, mint amit a „nemzeti” házasságok kapcsán tapasztalhatunk.

Az anyagi szabályokhoz hasonlóan nagy a különbség az egyes alkalmazandó jogra vonatkozó (kollíziós) normák között is.⁴¹ Ezek a normák azt szabályozzák, hogy a házasság felbontása esetén mely állam jogának figyelembevételével jár el a bíróság. Az egyes államok ugyanis különböző szempontokat tartanak fontosnak, és másként határozzák meg a bontásra alkalmazandó jogot (eltérő kapcsolóelveket alkalmaznak). Ráadásul amennyiben többféle elvet alkalmaznak, az elvek sorrendje is eltér egymástól. Van, ahol a házastársak közös személyes jogát (az esetek jelentős részében: közös állampolgárságát) veszik alapul; ilyen például Németország, Görögország, Olaszország, Luxemburg, Hollandia, Ausztria, Portugália. Emellett kiegészítő szabályként Németországban, Görögországban és Ausztriában az utolsó közös személyes jog is szerepel. Luxemburgban a felek közös tartózkodási helye a kiegészítő szabály. Hollandiában, amennyiben az egyik házastárs nem kötődik a közös állampolgárság államához, a közös állampolgárságot nem veszik figyelembe.

³⁵ Kohler [2008], 193. o.

³⁶ Wagner [2008], 805. o.

³⁷ Kohler [2008a], 1673. o.

³⁸ Kohler [2008], 193. o.

³⁹ Martiny [2008], 187. o.

⁴⁰ Kohler [2008], 1673. o.

⁴¹ Gärtner [2006], 99–135. o.

Ezen államok egy részében (Németország, Görögország, Ausztria, Hollandia, Portugália) szubszidiárius megoldásként, közös állampolgárság hiányában a közös szokásos tartózkodási hely, illetve az utolsó közös szokásos tartózkodási hely államának joga alapján járnak el. Bizonyos államokban (Németországban, Görögországban, Portugáliában) az utolsó közös szokásos tartózkodási hely jogának alkalmazásához szükséges, hogy az egyik házastárs még ott tartózkodjon. Olaszországban a házasság felbontására azon állam jogát kell alkalmazni, amelyben a házastársak meghatározó ideig együtt éltek.

Ezekhez a megoldásokhoz képest gyökeresen eltér az Egyesült Királyság, Írország, Finnország és részben Svédország (azaz a *common law* államok, illetve a skandináv államok) szabályozása: ezen államokban a bíróságok a házasság felbontására a saját nemzeti joguk szabályait (*lex fori*) alkalmazzák. Az Egyesült Királyság esetén e tény háttere egyértelmű: a házassági jognak alapvetően büntető (deliktuális) jellege volt sokáig: a vétkességi elv érvényesült. A nemzetközi magánjog szemszögéből nézve a házasságok felbontásának szabályai kötelező normaként jelentek meg: mivel az állam morális értékrendjét/közrendjét fejezték ki, egyértelmű volt kizárólagosan a belföldi jog alkalmazása. Fel sem merült, hogy külföldi jogot is lehetne alkalmazni; ilyen értelemben hasonló volt a helyzet a büntetőjogi szabályokhoz.⁴² Természetesen e helyzet már megváltozott, de a kollíziós szabályozásra a korábbi történelmi háttér rányomta a bélyegét. A skandináv államok esetén a saját jog alkalmazása mögött a házasságok felbontásának liberálisabb rendszere áll; ott a külföldi jog alkalmazásával szemben azt az érvet hozzák fel, hogy az e rendszert megváltoztatná, bizonyos esetekben a házasságok felbontását megnehezítené.

Noha nem hasonlóan nyíltan, de a francia, illetve a belga szabályok is jórészt a saját joguk alkalmazásához vezetnek; ezt ugyanakkor nem a *lex fori*, hanem egyéb elvek alkalmazásával teszik.⁴³

A fentiekén túlmenően bizonyos államok (Belgium, Hollandia, Németország) engedélyezik a jogválasztást a felek számára a házasságok felbontására nézve, míg a tagállamok többsége ezt a lehetőséget nem tartja fenn számukra.

⁴² Gärtner [2006], 106. o.

⁴³ Az ismertetést lásd: Wagner [2008], 805. o.

3.2. A Róma III. rendelet megalkotásának előzményei

A Bizottság 2005-ben közzétett egy a házasságok felbontására vonatkozó zöld könyvet,⁴⁴ majd 2006-ra elkészített egy rendeletjavaslatot (Bontó javaslat) a házassági ügyekben alkalmazandó jogra vonatkozó szabályok bevezetéséről.⁴⁵

Ejtsünk néhány szót az elnevezésről. A „nagy előd” a szerződésekre alkalmazandó jogot meghatározó 1980-as Római Egyezmény, ahogy az elnevezése is mutatja, az akkori közösségi jogi konstrukcióknak megfelelően egy zárt nemzetközi egyezmény formájában került megalkotásra, mely ugyan az *acquis communautaire* részét képezte, de nem tartozott sem az elsődleges, sem a másodlagos jogalkotás keretei között keletkezett joganyagok körébe. Ahogy ezt a fentiekben ismertettük, az Amszterdami szerződéssel nyílt meg a lehetőség a kötelmi jogi kérdésekre alkalmazandó jogot meghatározó rendeletek megalkotására. Így született meg az Európai Parlament és a Tanács 864/2007/EK rendelete (2007. július 11.) a szerződésen kívüli kötelmi viszonyokra alkalmazandó jogról, amelyet Róma II.-nek neveznek, és az Európai Parlament és a Tanács 593/2008/EK rendelete (2008. június 17.) a szerződéses kötelezettségekre alkalmazandó jogról, amelynek a Róma I. rendelet lett a rövidített neve. Ezt követően minden kollíziós témájú rendelet elnevezésében, mintegy utalásként a Római egyezményre, szerepel a Róma név és egy sorszám, amely megalkotása sorrendjére utal.

A Bontó javaslat indoklása szerint a kollíziós szabályok megalkotására a jogbiztonság és kiszámíthatóság növelése, a rugalmasság növelése, illetve az egyik házastárs bíróságra rohanásának („*rush to court*”) illetve a *forum shopping* elkerülése miatt volt szükség.⁴⁶ Több szerző szerint nem volt evidens, hogy a javaslat (illetve annak átdolgozott verziója) e célokat valóban elérhette volna, ráadásul a jogalappal összefüggésben a korábban általunk is említett Bizottság által felhozott statisztikák módszertanát is kritikával illették.⁴⁷ A kiszámíthatóság nyomós érv, ugyanakkor a kritikusok megemlítették, hogy a házasság felbontására alkalmazandó jog szabályozása nem terjedne ki a házassági vagyonjogi kérdésekre. A sokféle jog alkalmazása

⁴⁴ Zöld könyv a házasság felbontására vonatkozó ügyekben alkalmazandó jogról és joghatóságról. COM (2005) 82 végleges.

⁴⁵ Javaslat a Tanács rendelete a 2201/2003/EK rendeletnek a joghatóság tekintetében történő módosításáról és a házassági ügyekben alkalmazandó jogra vonatkozó szabályok bevezetéséről. COM (2006) 399 végleges.

⁴⁶ Javaslat indoklása, 4. o.

⁴⁷ *Fiorini* [2008], 183. o.

egy probléma több jogrendszer vagy több jogszabály (pl. nemzetközi egyezmények-uniós jog-nemzeti szabályok) alá való tördeléséhez (*dépeçage*) vezethet. Valójában a *rush to court* ténye sem lett egyértelműen bizonyítva; csupán közvetett bizonyítékok álltak a rendelkezésre arra vonatkozóan, hogy aki az unión belül választhatott a joghatóságok között, átlátván a számára kedvezőbb kollíziós és anyagi jog alkalmazását, gyorsan cselekedve benyújtotta volna a bontó keresetét az egyik tagállam bíróságához pusztán azon okból kifolyólag, hogy ne egy másik tagállam számára rosszabb kimenetelű szabályai alapján járjanak el. Az sem bizonyított, hogy a *forum shopping*-tól függetlenül olyan sokan „rohannának” bíróságra egyéb szempontok – például a bíróság közelsége – miatt. Végezetül bizonyos szerzők megemlítik, hogy a kollíziós szabályok igenis kihatással vannak anyagi-jogi családjogi kérdésekre is: ha például elfogadnak egy a házasságok felbontására alkalmazandó jogot meghatározó szabályozást, azzal implicite rögzítik, hogy az unióban szabadon el lehet válni, a döntésben vétkességi elv nem engedélyezett stb.⁴⁸ Utóbbi véleményekkel a magunk részéről csupán részben értünk egyet.

A házasságok felbontásával összefüggésben fontos megemlíteni, hogy az unióban a már említett Brüsszel IIa rendelet szabályozza, mely állam bíróságai rendelkeznek joghatósággal, illetve a bírósági határozatok végrehajtásának szabályait is. Az alkalmazandó jog szabályait korábban e normába kívánták beépíteni, amellet hogy bizonyos módosításokat is megejtettek volna a joghatósági szabályokon.

Mivel családi jogi területéről van szó, a javaslat elfogadásához a Tanácson belül egyhangúságra lett volna szükség, melyet a rendeletjavaslat nem kapott meg, a tárgyalások alig haladtak előre. A legerősebben Svédország tiltakozott a norma elfogadása ellen, hiszen saját jogának alkalmazása került volna veszélybe. A jogszabály meghozatalában és elfogadásában emellett az Egyesült Királyság és Írország – élve a bel- és igazságügyi együttműködéshez kötődő jogaikkal – nem vett volna részt, és Dániára sem terjedt volna ki a norma hatálya.⁴⁹ Málta sem támogatta a javaslatot, mivel a házasság felbontásának tilalmára vonatkozó szabályozását enyhíthette volna, ha a külföldi jog alapján a felek mégiscsak elválhatnak.⁵⁰ Az ellenállást követően tíz, a rendelet megalkotását támogató tagállam kinyilvánította, hogy megerősített együttműködés keretein belül próbálják elfogadni e szabályokat. A megerősített együttműködéshez a norma elfogadása után más államok is csatlakozhatnak.⁵¹

⁴⁸ Fiorini [2008], 192–194. o.

⁴⁹ Lásd: Czigler–Horváthy [2010], 61–103. o.; Fazekas [2010], 87–112. o.

⁵⁰ Kohler [2008], 1678. o.

⁵¹ Lásd EUSz 20. cikk, EUMSz 326–334. cikkek, különösen 328. cikk.

Az együttműködést szorgalmazó államok a következők voltak: Bulgária, Görögország, Spanyolország, Olaszország, Luxemburg, Magyarország, Ausztria, Románia és Szlovénia. Ezen államok lakossága összesen az unió lakosságának a 44%-ának felel meg. 2010 márciusára a Bizottság elkészítette a megerősített együttműködés engedélyezésére vonatkozó javaslatát⁵² és elkészített egy önálló rendeletjavaslatot a házassági ügyekben alkalmazandó jogra (új Róma III. javaslat).⁵³ 2010. március 3-án Görögország visszavonta a kérését. Ekként a megerősített együttműködéshez 9 tagállam csatlakozott, majd nem sokkal később még öt, így jelenleg 14 tagállam tekintetében hatályosult az időközben megalkotott Róma III. rendelet, ezek a következők: Ausztria, Belgium, Bulgária, Franciaország, Lettország, Luxemburg, Magyarország, Málta, Németország, Olaszország, Portugália, Románia, Spanyolország, Szlovénia. Az új Róma III. javaslatban csak kollíziós, azaz alkalmazandó jogra vonatkozó szabályok maradtak, a Brüsszel IIa rendelet módosítására irányuló joghatósági rendelkezéseket nem tartalmazott. Az együttműködéshez nem csatlakozó államok továbbra is saját joguk alapján ítélik majd meg a házasság felbontására alkalmazandó jogot.

Ilyen vegyes elméleti előzmények és tagállami álláspontok után fogadták el a Róma III. rendeletet a 2010. év végén.

3.3. A Róma III. rendelet

A Róma III. alapvető célkitűzése a Preambulum (1) pontja értelmében, hogy a belső piac megfelelő működéséhez a határon átnyúló polgári és ezen belül a családi ügyekben az igazságügyi együttműködésre vonatkozó intézkedéseket megtegye. Mindezt az EUMSz 81. cikke felhatalmazása értelmében a tagállamok kollíziós szabályainak az összehangolásán keresztül célozza (Preambulum (2) pont)

A rendeletet a 2012. június 21-e után indult bontóperekben kell alkalmazni, az ezt megelőző időszakra továbbra is a Nmjtvr. vonatkozó szabályai irányadók.

⁵² Javaslat: a Tanács .../2010/EU határozata a házasság felbontására és a különválásra alkalmazandó jog területén létrehozandó megerősített együttműködésre való felhatalmazásról. COM (2010) 104.

⁵³ Javaslat: A Tanács rendelete – a házasság felbontására és a különválásra alkalmazandó jog területén létrehozandó megerősített együttműködés végrehajtásáról. COM (2010) 105 végleges; *Cash, Bill: We Have a “Two Speed” Europe for Cross Border Divorce Law.* Lásd: http://europeanjournal.typepad.com/my_weblog/2010/03/we-have-a-two-speed-europe-for-cross-border-divorce-law.html (2013. május 30.)

A rendelet 1. cikk (1) és (2) bekezdése foglalkozik a hatállyal. Tárgyi hatályát tekintve kizárólag a nemzetközi házasság felbontására alkalmazandó jogot jelöli ki, vagyis csak olyan esetekben alkalmazható, amelyekben a tényállás különböző államokhoz kapcsolódik. Egyes, a házasság felbontásával összefüggésben felmerülő kérdéseket kivesz a hatálya alól, nem vonatkozik az előkérdésre (házasság érvényesége, jogképesség), a házasság érvénytelenítésére, a volt házastársak névviselésére, a házasság felbontásával és a különválással összefüggő vagyoni jogi következményekre, a tartási kötelezettségre, a szülői felelősségre és természetesen a célvagyonra és az öröklésre.

Itt szeretnénk megjegyezni, annak ellenére, hogy a javaslatokhoz képest a rendelet sokkal nagyobb áttekinthetőséget mutat, mégis egyet kell értenünk Basedow-val,⁵⁴ aki szerint az átláthatóság tekintetében maradtak még kételyek, hiszen a házasság felbontásából fakadó egyes járulékos kérdésekről, mint például a háztartás felszámolása, kártérítési kötelezettségek, ajándék visszavonása, vagy éppen a kötelező várakozási idő az újabb házasság megkötéséig, a rendelet nem szabályozza. Kérdés, hogy mindezek a házassági státúttal szorosan összefüggő elemek és a házasság felbontására alkalmazandó kapcsolóelvek hatálya alá tartoznak-e, vagy önálló kérdésként külön elbírálás alá esnek? Ez utóbbi esetben a tagállamok nemzeti nemzetközi magánjogi szabályai hivatottak megoldást találni, tehát marad továbbra is a töredékesség. Szintén ezt erősíti a névjogi kérdések kivétele a tárgyi hatály köréből. A legnagyobb probléma ezekkel az, hogy napjainkban a házasság felbontásának következményei gyakran nagyobb jelentőséggel bírnak, mint magának a házasságnak a tényleges felbontása. Legnagyobb hátránya, hogy a jog megettőződését eredményezi, így a rendelet éppen a legfontosabb célkitűzését: az átláthatóságot és a jogegység kívánalmát nem tudja teljesíteni.

A rendelet univerzális hatályú, ami azt jelenti, hogy előírásait egy tagállami bíróság függetlenül attól alkalmazza, hogy az irányadó jog olyan tagállam joga, amelyben a rendelet hatályos, vagy olyan tagállam joga, amelyben nem hatályos, esetleg harmadik, nem tagállam jogáról van szó (4. cikk).

A rendelet a megnövekedett mobilitással indokolja a nagyobb rugalmasság és jogbiztonság iránti igényt, és ezt a felek autonómiáján keresztül látja megvalósíthatónak. Az autonómia elvének megfelelően a felek élhetnek a jogválasztás lehetőségével – 5. cikk (1) bek. –, amely valójában korlátozott jogválasztást jelent, mert kizárólag a rendelet által felkínált lehetőségek egyikével élhetnek.

⁵⁴ Basedow [2010], 20–21. o.

A házastársak az alábbi jogok közül választhatnak:

- a közös szokásos tartózkodási helyük szerinti állam jogát, vagy az
- az utolsó közös szokásos tartózkodási helyük szerinti állam jogát, amennyiben egyikük még ott tartózkodik, esetleg az
- az egyik házastárs állampolgársága szerinti állam jogát, illetve
- az eljáró bíróság országa szerinti jogot (*lex fori*).

A (2) bekezdés szerint a megállapodást a felek bármikor megköthetik és módosíthatják, de legkésőbb a bírósághoz fordulás időpontjában. Lehetőség van arra is, hogy a felek csak a bíróság előtti eljárás során jelöljék meg a választott jogot, feltéve ha a *lex fori* szabályai ezt lehetővé teszik. A magyar szabályozás szerint a bíróság által, az első tárgyaláson tűzött határidőig van erre lehetőség (40. §).

A 6. cikk szabályai szerint az anyagi érvényességet az a jog határozza meg, mely a jogválasztó kikötés esetén magára a házasság felbontására érvényes lenne (*lex causae*), de a jogválasztó megállapodáshoz hozzájárulását megtagadó házastárs hivatkozhat a bírósághoz fordulás időpontjában meglévő szokásos tartózkodási helye szerinti jogára is.

A 7. cikk rendelkezik az alaki érvényességről. Ennek megfelelően a feleknek megállapodásukat írásba kell foglalni, keltezéssel és aláírásukkal ellátni (magánokirat), de mindez történhet tartós rögzítést biztosító elektronikus módon is. Ha azonban annak a részes államnak a joga, amelyben a megállapodás megkötésének időpontjában a felek szokásos tartózkodási helye van, egyéb követelményeket is előír, ezeket is figyelembe kell venni. Ha a házastársaknak a szokásos tartózkodási helye különböző részes államokban található, amelyek mindegyike eltérő többlet előírásokat tartalmaz, érvényesnek kell tekinteni a megállapodást, ha ezen országok egyikében rögzített feltételeknek megfelel.

Végül a rendelet pontosítja azt a helyzetet is, amikor csak az egyik házastárs szokásos tartózkodási helye található részes államban, ebben az esetben a megállapodásnak alaki szempontból ezen jogrendszer többletkövetelményeinek kell megfelelni.

A jogválasztás hiányában alkalmazandó jog meghatározására a rendelet egy lépcsőzetes és eléggé összetett, olykor nehezen követhető szabályrendszert állít fel, amelyet a két, a családjogban általában jellemző kapcsoló elv: a szokásos tartózkodási hely joga és az állampolgárság joga összeötvözésével ér el (lásd a 8. cikk rendelkezéseit).

A rendelet szerint fő szabályként a házasság felbontására és a különválásra jogválasztás hiányában a kereset benyújtásának időpontjában a házastársak közös szokásos tartózkodási helyének jogát kell alkalmazni (első szint).

Amennyiben ilyen nincsen, akkor a házastársak utolsó közös szokásos tartózkodási helyének joga alkalmazandó, feltéve hogy egyiküknek még most is ott a szokásos tartózkodási helye, vagy ha ez meg is szűnt, akkor az a bontókereset benyújtásától számított egy éven belül történt (második szint).

Utóbbi hely hiányában azon állam joga releváns, amelynek mindkét házastárs állampolgára (harmadik szint).

Ha ilyen állam sem létezik, azon állam jogát kell alkalmazni, amelynek a bíróság előtt a házasság felbontására irányuló kérelmet a felek benyújtották, vagyis a *lex fori* joga (negyedik szint).

Végezetül garanciális – alapjogi szempontból is lényeges – szabályként, amennyiben a jogválasztás, illetve a jogválasztás hiányában alkalmazandó jogrendszer nem teszi lehetővé a házasság felbontását, vagy az egyik házastársnak a neme miatt nem biztosít azonos jogokat a házasság felbontására irányuló eljárással, az eljáró bíróság országa szerinti jogot (*lex forit*) kell alkalmazni (10. cikk).

A kapcsolóelvek lépcsőzetes megoldása nem ismeretlen az európai kollíziós jogban, már a Róma I. rendeletben is ezt a megoldást preferálta a jogalkotó a jogválasztás hiányában irányadó jog meghatározása során (4. cikk) a Római Egyezmény jóval rugalmasabb, bírói mérlegelésen alapuló megoldásával szemben. Ahogyan a Róma II. rendeletben is az egyes speciális magánjogi deliktumok esetén, a jogalkotó abból indul ki, hogy a nemzetközi jogviszony jellegéből fakadóan eltérő „intenzitással” kapcsolódhat egyik jogrendszerhez vagy a másikhoz, éppen ezért a kapcsolási pontoknak (kapcsolóelveknek) több kombinációját is felkínálja, hogy a jogalkalmazó kiválaszthassa az adott eset szempontjából a legadekvátabb jogot, vagyis azt, amelyik a legszorosabban kapcsolódást mutatja.⁵⁵

Összefoglalva, a Róma III. rendeletben található kapcsolóelvek – sorrendben – a következők:

- közös szokásos tartózkodási hely,
- utolsó közös szokásos tartózkodási hely,
- állampolgárság,
- kérelem benyújtásának helye,
- *lex fori*.

⁵⁵ Basedow [2010], 24–25. o.

A rendelet, jogbiztonság és az előreláthatóság koncepciójának megfelelően, ahogyan a Róma I. és II. rendeletek esetében a vissza- és továbbutalást kizárja. Ez azt jelenti, hogy felhívott jogrendszer anyagi jogi szabályait kell alkalmazni (11. cikk).

A rendelet 12. cikkében található közrendi kivétel szöveghű másolata a Róma I. rendelet 21. és a Róma II. rendelet 26. cikkének. Eszerint a felhívott jogrendszer csak abban az esetben ellentétes az eljáró fórum közrendjével, ha azzal nyilvánvalóan összeegyeztethetetlen. Önmagában kevés tehát, ha az absztrakt idegen norma a bíróság államának alapvető normáival ellentétes, alkalmazása kell olyan eredményre vezessen, amely az eljáró bíróság jogrendszerének alapvető jogi gondolkodásával nem egyeztethető össze. Ezt a helyzetet Basedow egy nagyon szemléletes példával illusztrálja: egy Egyiptomban élő muszlim házaspár házassága a nő Libanonba költözése miatt megszűnik, miután férje él az eltaszítás (*talaq*) lehetőségével. Az alapvető európai értékrenddel az eltaszítás jogintézménye összeegyeztethetetlen, mégis az ügy szempontjából nem bír jelentőséggel, mert a házasságot a részes államok szerint sem lehet tovább fenntartani, akár azért, mert felbomlott, akár azért, mert a feleség házasságot tört.

A másik feltétele a közrendi kivétel alkalmazhatóságának a kapcsolódás az eljáró fórum jogrendszeréhez. A fenti példánál maradva, ha a házasságot Egyiptomban eltaszítás útján felbontják, azt Európában tényként kezelik, és a felek új házasságot köthetnek. Amennyiben azonban a *talaqra* hivatkozással valamelyik fél, akinek a lakóhelye valamely európai államban van, házastársi tartásra igényt nyújtana be a bíróság előtt, ezt a fórum elutasítaná, mert az eltaszítást az európai jogrendszer nem ismeri el. Ebben az esetben a lakóhely az a kapcsolódási pont, amely a közrend beavatkozását indokolja.

Láthatjuk tehát, hogy a Róma III. is a kitaposott úton halad tovább, legalábbis ami a közrendi klauzula relativizálódását jelenti.

3.4. A rendelet és a magyar jog viszonya

A Róma III. rendelet felülírja a magyar jogi szabályozást, legalábbis ami a 2012. június 11-e után indult ügyeket illeti. Alkalmazása a rendelet által nem szabályozott, vagy a hatálya alól kivett, illetve a rendelet hatálybalépése előtti időre korlátozódik, jelentőségéből tehát sokat veszített.

Az Nmjtvr. a házasság felbontására alkalmazandó jog meghatározásánál szintén egy lépcsőzetes kapcsolóelvi rendszer állított fel. A 40. § (1) bekezdése szerint

ugyanis a házasság felbontásának feltételeit annak a jognak az alapján kell elbírálni, amely a keresetlevélnek a bírósághoz történő benyújtása idején a házastársak közös személyes joga. A személyes jog fogalmát az Nmjtvr. igen összetetten határozza meg (11. §); e szerint alapvetően az állampolgárság számít.⁵⁶ A személy személyes joga tehát az esetek jelentős részében az állampolgárságával egyezik meg. Magyarán szólva az Nmjtvr. megoldása első körben az esetek jelentős részében a közös állampolgárságot veszi alapul. Többes állampolgárság esetén, amennyiben az egyik magyar, esetleg egyikük vagy mindkettőjük lakóhelye külföldön van, szintén a magyar jogot kell alkalmazni (első szint).

Ha a házastársak személyes joga a keresetlevél benyújtása idején különböző, utolsó közös személyes jogukat kell figyelembe venni. A magyar bírói gyakorlat szerint az esetek nagy részében ez ismét a magyar jog, különösen ha eredetileg a házastársak magyar állampolgárok voltak⁵⁷ (második szint).

Utolsó közös személyes jog hiányában annak az államnak a jogát kell alkalmazni, ahol az utolsó közös lakóhelyük volt (harmadik szint).

Ilyen lakóhely hiányában az eljáró bíróság, illetőleg más hatóság államának jogát, vagyis a *lex forit* kell alkalmazni (ötödik szint).

Az alkalmazott kapcsolóelvek tehát a következők:

- közös személyes jog (általában közös állampolgárság),
- utolsó közös személyes jog,
- utolsó közös lakóhely,
- az eljáró bíróság/hatóság joga.

A kapcsolóelvek, bár hasonlóak a Róma III. rendeletben nevesítettekhez, sorrendjük eltér a rendelet által javasolt megoldástól. A rendelet előbbre sorolja a szokásos tartózkodási helyet és hátrább a személyes jogot (állampolgárságot). Nézetünk szerint ezzel EU konformabb megoldást alkalmaz, mint a magyar jog, és inkább

⁵⁶ Nmjtvr. „11. § (1) Az ember személyes joga annak az államnak a joga, amelynek állampolgára. Az állampolgárság megváltozása nem érinti a korábbi személyi állapotot és az annak alapján létrejött jogokat és kötelezettségeket.

(2) Ha valakinek több állampolgársága van, és egyik állampolgársága magyar, személyes joga a magyar jog.

(3) Akinek több állampolgársága van és egyik sem magyar, valamint a hontalan személyes joga annak az államnak a joga, amelynek területén lakóhelye van, illetőleg a magyar jog, ha Magyarországon is van lakóhelye. Akinek külföldön több lakóhelye van, személyes joga annak az államnak a joga, amellyel kapcsolata a legszorosabb.

(4) Akinek személyes jogát az előző bekezdések alapján nem lehet megállapítani és nincs lakóhelye, személyes jogát szokásos tartózkodási helye határozza meg. Akinek több szokásos tartózkodási helye közül az egyik Magyarországon van, személyes joga a magyar jog.”

⁵⁷ Mádl–Vékás [2012], 429. o.

figyelembe veszi az uniós polgárok mobilitását. Ennek megfelelően alapvetően szerencsésnek érezzük, hogy Magyarország is a csatlakozó államok között található. Különösen így van ez az Európai Bíróságnak a szokásos tartózkodási hely értelmezése kapcsán kialakult joggyakorlata tükrében, mely szerint a fogalom meghatározásában az összes szempontot (lakóhely, családi-munkahelyi kötelék stb.) vizsgálni kell. Osztjuk ezt az álláspontot, hiszen ha valaki elköltözött állampolgársága államából, az összes őt oda kötő köteléket felszámolta, akkor elveszítette a valós kapcsolódást az adott állammal, indokoltnak tűnik tehát, hogy a családjogi jogviszonyait lakóhelye/tartózkodási helye szerinti állam joga alapján ítéljük meg.

Másik érdekes kérdés a közrendi klauzula. A Nmjtvr. különös közrendi szabályai (41. §)⁵⁸ szerint a házassági kötelék felbontható akkor is, ha azt az irányadó jog kizárja, feltétlen bontó okok nem alkalmazhatók, minden esetben vizsgálni kell, hogy a házasság helyrehozhatatlanul megromlott, valamint a bontás nem alapulhat vétkességen. A magyar szakirodalomban meghonosodott álláspont szerint⁵⁹ ezekkel a szabályokkal a jogalkotó túl szélesre nyitotta a közrendi klauzula alkalmazhatóságát, ráadásul a szabályozást is megkettőzte, hiszen a hazai közrend védelmét amúgy is garantálják az általános közrendi szabályok (7. §). Jelentősége a különös közrendi szabályoknak már nincsen, hiszen a rendelet hatálybalépésével már nem lehet őket alkalmazni.

3.5. Következtetések a Róma III. szabályaira vonatkozóan

Amellett, hogy álláspontunk szerint „nemzetközibb” vagy legalábbis modernebb gondolkodásmódú szabályozást hozott a Róma III., a megerősített együttműködés beindításának hátrányai is egyértelműen látszanak: még több állam esik ki a rendelet alkalmazása alól, mint a bel- és igazságügy egyéb területein. A jelen állapot szerint a tagállamoknak majdnem a fele, 13 tagállam nem csatlakozott az együttműködéshez. Utóbbi még akkor is jelentős arány, ha a megerősített együttműködés szabályai szerint a kimaradó államok később csatlakozhatnának a norma elfogadásához.

⁵⁸ „41. § A házasság felbontására irányadó külföldi jogot a következő eltérésekkel kell alkalmazni:
a) a házasságot akkor is fel lehet bontani, ha a külföldi jog a házasság felbontását kizárja, vagy a bontás feltételei a külföldi jog szerint hiányoznak, de a magyar jog szerint megvannak;

b) a külföldi jogban meghatározott feltétlen bontó ok esetében is vizsgálni kell, hogy a házaseset teljesen és helyrehozhatatlanul megromlott-e;

c) a házasság felbontása nem alapulhat vétkességen.”

⁵⁹ *Mádl-Vékás* [2012], 431. o.

A viszonylagos kudarc kapcsán magunk is azt a nézetet valljuk, hogy talán célszerű lenne megvizsgálni egy opcionálisan választható, egységes anyagi szabályokat rögzítő ún. „európai házasság” intézményének megalkotását.⁶⁰ Utóbbi nem kollíziós eszköz lenne, hanem anyagi szabályokat tartalmazna. A házasfelek opcionálisan csatlakozhatnának hozzá, azaz a tagállamoknak nem kellene félteniük saját szabályaikat. Amennyiben a felek hasonló eszköz alkalmazásával élhetnének, minden államban azonosan kellene elbírálni a házasságukat. Természetesen az eddigi folyamatokból kiindulva az is elképzelhető, hogy bizonyos államok ezen eszköz megalkotását sem támogatnák maradéktalanul.

Mindamellettt azt is látni kell, hogy a tagállamok egy része (a *lex forit* alkalmazó államok) már csak bíróságaik túlterhelése miatt sem támogatták a Róma III. javaslatot. A külföldi jog alkalmazásától ugyanis, mivel annak tartalma nehezen megállapítható, ódzkodtak. E problémát az opcionális eszköz bevezetése megoldhatná.

Kétségek kívül a Róma III. nagy előrelépést jelent az európai jogegységesítés röögös útján, de jelen rendszere, hiányosságai messze nem elegendők a kitűzött célok megvalósításához. Nem véletlen, hogy a rendelet 20. cikke felülvizsgálati záradékot tartalmaz, amely szerint a Bizottság legkésőbb 2015. december 31-ig, és azt követően 5 évente benyújt egy jelentést a rendelet alkalmazásáról a Parlamentnek, a Tanácsnak, valamint a Gazdasági és Szociális Bizottságnak, és javaslatot tesznek a rendelet esetleges kiigazítására.

4. Zárszó

Az európai nemzetközi családi kollíziós jog átfogó átalakulás előtt áll: az állampolgárság egyre inkább érdektelenné kezd válni, a migráció folyamánként helyét a szokásos tartózkodási hely kapcsolóelve veszi át. Emellett a nemzetköziesedés eredményeként a jogválasztást a jövőben vélhetően olyan helyeken is megengedik, amelyeken a nemzeti jogalkotónak eszébe sem jutott volna e megoldást lehetővé tenni. E kérdéskör egy másik oldala, hogy a fent ismertetett szabályok univerzális hatállyal bírnak, azaz az uniós kollíziós jog által felhívott állam jogát akkor is alkalmazni kell, ha ezen utóbbi nem egy tagállam joga. Ezáltal az uniós jog kiterjeszkedik az uniós területre is.

⁶⁰ Lásd: *Dethloff*, N.: Green Paper on applicable law and jurisdiction in divorce matters – Comments on questions 19 and 20. Lásd: http://ec.europa.eu/justice_home/news/consulting_public/divorce_matters/contributions/contribution_university_bonn_en.pdf (2010. május 31)

A fenti szabályok megalkotásakor, ugyanakkor – annak ellenére, hogy jelen írás szerzői a jogegységesítés lelkes hívei – két szempontot fontos lenne szem előtt tartani.

Egyrészt bizonyos esetekben kétesnek tartjuk e vállalkozások célját: a kollíziós jog egységesítésére sok esetben a Bizottság szerint a *forum shopping* miatt van szükség. Utóbbi létre a családjog, illetve az örökjog terén álláspontunk szerint nincs feltétlenül bizonyíték, és ezt kissé katedraszagú érvelésnek gondoljuk, még akkor is, ha az egységesítést szükségesnek tartjuk. Ahhoz ugyanis, hogy valaki átlássa a joghatósági szabályokat, majd az anyagi szabályokat komparatív módszerrel összehasonlítsa, és végül elutazzon akár egy idegen országba is azért, hogy kedvezőbb helyzetbe kerüljön, komoly szaktudás, energia és anyagi háttér szükséges, így gyanítjuk, erre kevesen vállalkoznának.

Másrészt – és ez a családi öröklési jogi kollíziós szabályok megalkotásánál is látszik – egyre inkább szükséges lenne egy Róma 0. rendeletre, azaz egy általános szabályokat tartalmazó uniós kollíziós norma megalkotására, vagy egy uniós nemzetközi magánjogi kódexre, mely precíz általános részi rendelkezéseket tartalmaz.⁶¹ Csupán így lehetne megakadályozni az uniós kollíziós jog szétesését és egyértelműen definiálni bizonyos alapvető fogalmakat.

Felhasznált irodalom

- Andrae, M.* [2008]: Zum Verhältnis der Haager Unterhaltskonvention 2007 und des Haager Protokolls zur geplanten EU-Unterhaltsverordnung. *FPR – Familie Partnerschaft und Recht*, 14. évf., 5. sz.
- Basedow, J.* [2011]: Das internationale Scheidungsrecht der EU. In: *Offnung und Wandel – Die internationale Dimension des Rechts II. Festschrift für Willibald Posch zum 65. Geburtstag*. LexisNexis, Wien, 17–33. o.
- Blutman, L.* [2010]: Az Európai Unió joga a gyakorlatban. HvgOrac, Budapest.
- Czigler D. T. – Horváthy B.* [2010]: Az EU tagállamok bel- és igazságügyi együttműködése a Lisszaboni Szerződést követően. In: *Prudentia Iuris Gentium Potestate – Ünnepi tanulmányok Lamm Vanda tiszteletére*. MTA Jogtudományi Intézete, Budapest, 61–103. o.
- Dienes-Oehm E. – Erdős I. – Király M. – Martonyi J. – Somssich R. – Szabados T.* [2010]: Az Európai Unió gazdasági joga I. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Fazekas J.* [2010]: Bel- és igazságügyi együttműködés az Európai Unióban. *Európai Tükör – Különszám*, Vol. 14., No. 3., 87–112. o.
- Fiorini, A.* [2008]: Rome III – Choice of Law in Divorce: Is the Europeanization of Family Law Going Too Far? *International Journal of Law, Policy and the Family*, 22. évf., 2. sz.

⁶¹ A témában lásd *Heinze* [2008] és *Sonnenberger* [2008] tanulmányát.

- Gärtner, V. [2006]: European Choice of Law Rules in Divorce (Rome III): An Examination of the Possible Connecting Factors in Divorce Matters Against the Background of Private International Law Developments. *Journal of Private International Law*, 2. évf., 1. sz.
- Heinze, Ch. [2008]: Bausteine eines Allgemeinen Teils des europäischen Internationalen Privatrechts. In: *Die richtige Ordnung – Festschrift für Jan Kropholler zum 70. Geburtstag*. Mohr Siebeck, Tübingen, 105–127. o.
- Kecskés L. [2003]: EU – jog és jogharmonizáció. HvgOrac, Budapest.
- Kohler, Ch. [2008]: Einheitliche Kollisionsnormen für Ehesachen in der Europäischen Union: Vorschläge und Vorbehalte. *FPR – Familie Partnerschaft und Recht*, 5. sz.
- Kohler Ch. [2008a]: Zur Gestaltung des europäischen Kollisionsrecht für Ehesachen: Der steinige Weg zur einheitlichen Vorschriften über das anwendbare Recht für Scheidung und Trennung. *FamRZ – Zeitschrift für das gesamte Familienrecht*, 55. évf., 18. sz.
- Martiny, D. [2008]: Die Entwicklung des Europäischen Internationalen Familienrechts – Ein juristischer Hürdenlauf. *FPR – Familie Partnerschaft und Recht*, 5. sz.
- Mádl F. – Vékás L. [2012]: Nemzetközi magánjog és nemzetközi gazdasági kapcsolatok joga. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Mátyás I. [2010]: Az európai szerződésjog egységesítése gazdasági nézőpontból. *Európai Tükör*, 15. évf., 2. sz.
- Sonnenberger, H. J. [2008]: Randbemerkungen zum Allgemeinen Teil eines europäisierten IPR. In: *Die richtige Ordnung Ordnung – Festschrift für Jan Kropholler zum 70. Geburtstag*. Mohr Siebeck, Tübingen. 227–246. o.
- Szabó M. – Lángos P. L. – Gyeney L. [2012]: Az Európai Unió jogi fundamentumai. Szent István Társulat, Budapest.
- Várnay E. – Papp M. [2010]: Az Európai Unió joga. Complex Kiadó, Budapest.
- Wagner, R. [2004]: EG-Kompetenz für das Internationale Privatrecht in Ehesachen? *RabelsZ – Rabels Zeitschrift für Europäisches und Internationales Privatrecht*, Vol. 68.
- Wagner, R. [2008]: Vereinheitlichung des IPR in Ehesachen in Europa. *FamRZ – Zeitschrift für das gesamte Familienrecht*, 50. évf., 12. sz.
- Wopera Zs. [2010]: Az európai családjog időszerű kérdései. *Európai Jog*, 2. sz., 11–17. o.